

DRUŽBENA STRATIFIKACIJA V JUGOSLAVIJI

POVZETEK

Tekst uvaja model, ki dovoljuje uporabo poljubnega števila stratifikacijskih dimenzij. Slednje uvajamo glede na kriterijske funkcije, ki jih selekcioniramo po dinamičnem sistemskem modelu. Na osnovi modela definiramo kriterije izbora dimenzij kot funkcije ciljev aplikacije modela. Z izborom se za potrebe strukturne analize socialističnih družb odklanja marksistični razredni model, ki ga zamenjuje model socialne stratifikacije s štirimi dimenzijami in to z dimenzijami moči, poklica, dohodka in generalnega statusa, ki se povezuje s statusnimi simboli. Slednji lahko nastopajo tudi kot relativno avtonomna dimenzija. V tekstu se potem analizirajo generatorji uporabljenih dimenzij.

ABSTRACT

In the paper marxist model of class analysis is substituted by dynamic type of social stratification model. Both models are derived from higher order systems model (metamodel) adapted to analysis of social structure of socialist societies and to changes within them. From metamodel of four dimensions of social stratification is derived; ie. stratification by dimensions of power, occupation, personal income and general social status, connected with status symbols. The latter can be relative autonomous. Yugoslav society in postwar period is then described by four dimensions mentioned and the mechanism generating them analysed.

Za osnovo analize stratifikacije predlagamo uvedbo modela, ki temelji na štirih temeljnih dimenzijah: na distribuciji moči, dohodka, na porabi in socialnem statusu.

Model razslojenosti družbe po štirih temeljnih dimenzijah je samo okvir analize stratificiranosti sodobne družbe. Uporabljamo ga pri grobi analizi, brez specifikacij situacije. V konkretnih analizah, ki upoštevajo popolnoma določene situacije, pa je potrebno poleg štirih temeljnih vpeljati še nove dimenzije stratifikacije. Analiza katerekoli kapitalistične družbe zahteva, da dodamo dimenzijo lastnine proizvodjalnih sredstev. V zelo hitro razvijajočih se družbah je treba za nekatere analize dodati dimenzijo starosti. Zaradi hitrega razvoja se v teh družbah starejše generacije včasih identificirajo z družbenimi odnosi in procesi, ki glede na dinamiko razvoja ovirajo razmah novih

odnosov in njihovih nosilcev. Isto velja za raso ali za barvo kože v državah, kjer je temeljni družbeni problem rasna segregacija.

Iz povedanega dovolj jasno sledi metoda zgraditve in uporabe modela družbene stratifikacije. Konstrukcija modela je odvisna od:

- ciljev, ki jih hočemo z analizo doseči,
- sredstev, ki jih izberemo, da bi najbolj ustrezno dosegli zastavljene cilje.

Če vzamemo, da je naš cilj prestrukturiranje, sprememba konkretne družbe, bomo iskali pač tista izhodišča, o katerih domnevamo, da nam bodo omogočila najuspešnejšo akcijo v izbrani smeri. Od tega, ali je družbena akcija kratkoročna ali dolgoročna, omejena na veliko ali manjše prebivalstvo, na velike ali manjše teritorije, torej od tega, kako je časovno in prostorsko določena, je odvisno, kako natančno bomo definirali družbena strata. Kratkoročne akcije na majhnih področjih zahtevajo podrobne analize in navadno večje število dimenzij, dolgoročne akcije s svetovno perspektivo pa analize velikih grupacij in uporabo zgolj temeljnih dimenzij.

Vsak model je zgrajen zaradi odkrivanja "nečesa". Če analiziramo družbeno stratifikacijo z vidikov družbene akcije, potem so predmet odkrivanja družbene skupine, povezane s skupnimi interesi, ki usmerjajo njihovo dejavnost ali nedejavnost k postavljenim ciljem ali proč od njih.

V analizi družbene stratifikacije torej odkrivamo družbene skupine, smer njihove aktivnosti, odnos do ciljev akcije, ki si jih je družbena skupina zastavila, notranja gibala teh skupin – njihove interese in končno tudi njihovo stvarno učinkovitost, se pravi realne rezultate njihove aktivnosti. Taka analiza pa seveda ni mogoča, če nismo natanko določili izhodišča naše akcije, se pravi, izhodišča tiste skupine, strate, ali več skupin ali strat, "v imenu" katerih izvajamo analizo.

Raziskovalni in akcijski pomen takega modela je predvsem v tem, da:

- omogoča primerjave različnih družbenih struktur na različnih nivojih analize. Če hočemo namreč uspešno raziskovati razlike med stratami v različnih družbah, družbenih sistemih, moramo nujno uporabljati ista merila za ugotavljanje razlik. V nasprotnem primeru ugotavljamo razlike med merili, ne pa razlik med družbami;
- je fleksibilen glede na izhodišče analize, torej omogoča prostorski in časovni premik izhodišč; to je zlasti pomembno za izvajanje praktičnih akcij;
- omogoča kontrolo naših izhodišč, naše nujne pristranosti v vsaki družbeni analizi, pristranosti, ki se ji ni mogoče ogniti, jo je pa mogoče eksplicirati, namesto da bi jo zamolčali. Eksplicacija pristranosti modela dovoljuje primerjavo ciljev skupin, v imenu katerih analiziramo, s cilji drugih skupin in daje možnost skupne odločitve za takšno ali drugačno smer akcije. Nasprotno pa zgolj implicirani cilji neke analize premikajo težišče konflikta od dejanskih interesov na razpravljanja o videzu, o "pravilnosti", o "objektivnosti" določenih analiz. Pri tem vsaka stran računa na objektivno pravilnost svojih analiz, čeprav različnost ugotovitev ne izvira iz različnosti stvarne situacije, temveč navsezadnje iz različnosti interesov razpravljajočih strank. Jasno je, da s tem nočemo zanikati objektivnosti družbenega dogajanja samega. Zanikamo samo videz nepristranske objektivnosti spoznanj o

družbeni stvarnosti in zahtevamo, da vsak, kdor stvarnost analizira, najprej reflektira svoje izhodišče, kolikor je tega zmožen.

To možnost analize omenjamo samo kot predlog. Vendar se takemu predlogu skoraj ni mogoče ogniti, če upoštevamo obupno revščino v kakršnihkoli teoretičnih obrazložitvah dogajanj v teh državah. Marksistični znanstveniki bi se morali resno zamisliti ob spoznanju, da po dvajsetih letih burnih družbenih prevratov v azijskih in afriških državah, po prevratih v Indoneziji, Gani, Kongu, Nigeriji – da omenimo samo največje – ni niti ene resnejše marksistične teoretične analize teh dogajanj. In to po več kakor stoletnem obstoju marksizma in po več kot štiridesetletnem sistematskem razvijanju te znanosti na univerzah in inštitutih socialističnih in nesocialističnih držav, ki so izšolale desetisoče marksističnih teoretikov! Mnenja smo, da je marksistična okostenelost, dogmatiziranost in zastarelost starih stratifikacijskih modelov eden osnovnih vzrokov temu stanju.

Tudi za razlago družbene strukture v Jugoslaviji so modeli, ki temeljijo na teoriji dveh temeljnih protislovnih razredov, neuporabni. Že zato, ker je bila v revoluciji odpravljena privatna lastnina kapitala. Potrebe po empiričnem raziskovanju jugoslovanske družbene strukture nam tako narekujejo uporabo modela, v katerem buržoazija in proletariat nista temeljna razreda. V nadaljnjem bomo skušali pokazati, ali je mogoče stratificiranost jugoslovanske družbe raziskovati s predlaganim modelom stratifikacije po štirih dimenzijah, glede na cilje, proti katerim se jugoslovanska družba razvija. Prostor in čas, ki sta nam na voljo, ne dopuščata podrobne empirične analize v tej smeri. To bo predmet nadaljnjih preučevanj in obsežnejših študij, tako vsaj upamo. V nadaljevanju tega teksta pa bomo uporabili model kot eno mogočih hipotez, ki je potrebna nadaljnje empirične verifikacije in seveda ne izključuje kakršnegakoli razvijanja in aplikacije drugih modelov.

Ciljev, proti katerim se jugoslovanska družba razvija, ni težko definirati. To so cilji, ki jih je postavil že Marx: brezrazredna družba, v kateri bodo ljudje upravljali reči in sami sebe. Na prvi stopnji razvoja brezrazredne družbe naj bi bilo merilo udeležbe posameznika v nacionalnem dohodku delovni prispevek, na drugi njegove potrebe.

V terminih našega modela bi cilje lahko izrazili kot postopno odpravljanje dimenzije oblasti kot stratifikacijske dimenzije v družbeni strukturi in restratifikacijo družbe v dimenziji dohodka tako, da bi gornjo strato sestavljali posamezniki, ki dajejo najvišji, spodnjo pa posamezniki, ki dajejo najnižji prispevek. To bi bilo na prvi stopnji, na drugi stopnji bi bila stratifikacija po dohodku praktično odpravljena. Dimenzija porabe bi v takem sistemu postala na prvi stopnji odvisna od dohodka, se pravi od delovnega prispevka, na drugi pa samo še od potreb, ki bi si jih človeštvo zastavljalo samo. Zelo verjetno bi vzorci porabe v takem razvoju prehajali od vzorcev, še omejenih s količino dohodka, do vzorcev, ki bi vedno bolj izražali osebnostne poteze in stil življenja posameznika. Statusna, vrednostna stratifikacija bi se ravnala – kot se je v obrisih tudi do sedaj – na prvi stopnji po dohodkovni, drugače rečeno, ob postavki, da bi bil dohodek funkcija delovnega prispevka, bi tudi status posameznika izražal njegov delovni prispevek. Kaj bi izražal na drugi stopnji? O tem lahko le ugibljemo.

Tako definiran bi bil cilj razvoja jugoslovanske družbe pravzaprav *odprava stratifikacijskih dimenzij, ustvarjenih v lastninski družbi*.

Nadaljnja vprašanja, ki sledijo iz razvijanja modela, so:

- katera strata obstajajo danes v jugoslovanski družbi;
- so ta strata kreirana po dimenzijah lastninske družbe ali pa se v današnji družbeni stratifikaciji že kažejo strata, nastala po kriterijih brezrazredne družbe na prvi stopnji razvoja;
- katere institucije, skupine zadržujejo stratifikacijo v smeri kriterijev nove družbe, katere jo pospešujejo in zakaj;
- kakšni so procesi zadrževanja stratifikacije po kriterijih lastninske in formiranja strat po kriterijih brezlastninske družbe;
- koliko je zadrževanje stratifikacije po kriterijih lastninske družbe "upravičeno", se pravi, koliko ga z zavestno akcijo ni mogoče smiselno spremeniti zaradi objektivnih ovir, odnosno brez škode za cilje razvoja samega, in katere so objektivne ovire, ki proces odpravljanja stratifikacije po kriterijih lastninske družbe zadržujejo.

Odgovori na ta vprašanja v tem tekstu so samo hipoteze.

V nadaljnjem bomo, da poenostavimo analizo, logično razlikovali subsystem, ki se opira na stratifikacijske kriterije lastninske družbe, in subsystem, ki se opira na kriterije brezlastninske družbe. Ta logična ločitev seveda ne pomeni ne njune ločitve v družbi kot celoti, ne ločitve v posamezniku. Tako v družbi kot v posamezniku sta sistema v permanentnem nasprotju, v sporih, se prepletata, včasih celo podpirata itd.

Institucionalna osnova stratifikacije

Institucionalna osnova družbene stratifikacije po dimenzijah lastninske družbe so institucije, ki so prešle iz lastninske v porevolucijsko družbo. Ena najpomembnejših je hierarhična organizacija proizvodnje in družbenih služb. Ta poraja vertikalno stratifikacijo delovnih mest in s tem poklicev. Na drugi strani pa proizvajalci in drugi delavci, poklicno formirani za potrebe hierarhično organiziranega delovnega procesa, zavirajo preoblikovanje hierarhično organiziranega delovnega procesa v drugačne organizacijske sisteme in modele tudi tam, kjer bi bilo to glede na razvoj tehnologije in znanosti o organizaciji dela že mogoče izvesti. Tako se oba subsystema – institucionalni in subsystem vertikalne okupacijske stratifikacije – združujeta v dokaj trdno bipolarno strukturo, v kateri vsak pol krepi drugega. Ni mi znano, da bi bili skušali kakorkoli razbiti katerega od teh dveh subsystemov, bodisi z zavestnim uvajanjem tehnoloških in organizacijskih ukrepov, s spremembami v sistemu poklicnega formiranja, še najmanj pa z akcijo, ki bi zavestno kombinirala spremembe na obeh straneh.

Druga, ne manj pomembna institucionalna osnova stratifikacije po dimenzijah lastninske družbe je obstoj države. V nasprotju s prvim področjem je bil tu z uvedbo samoupravljanja napravljen velik korak naprej. Vendar za zdaj še nismo načeli nekaterih temeljev državne organizacije kot sile, ki stratificira družbo v nosilce oblasti, posrednike in vladane. En sam dokaz: vse temeljne spremembe v smeri demokratizacije so bile pri

nas izvršene z vrha navzdol. Resnično, proces debirokratizacije, decentralizacije, uvajanje samoupravljanja, reelekcije, rotacije, formiranje nove forme skupščine, ustavna utrditev teh sprememb – vse to so procesi, ki daleč presegajo institucije buržoazne demokracije in postavljajo Jugoslavijo pred druge socialistične države. Res je, da izražajo potrebe vseh ljudi in da so usmerjene proti formiranju birokracije. Res pa je tudi., da so bile te spremembe sklenjene v vrhovnih državnih in partijskih organih in so se izvedle od vrha navzdol, in da državnega aparata še nismo usposobili, da bi pri temeljnih odločitvah deloval tudi v nasprotni smeri. Za sedaj so edini mogoči formalni kanal za vpliv na odločitve v vrhovnih državnih organih še vedno volitve. Model državne organizacije, ki bi omogočala obojesmerni vpliv, se sicer razvija, a je dosti preširok, da bi že na sedanji razvojni stopnji deloval kot učinkovit mehanizem, s katerim državljani zavestno usmerjajo svojo usodo. Ali je to v sedanjih razmerah mogoče ali ne – to je drugo vprašanje. Tu opisujemo stanje.

Ena najbolj trdnih institucij, ki utrjuje stratifikacijo po dimenzijah lastninske družbe, je družina. Možnosti, ki so jih ustvarili starši, dajejo potomcem popolnoma neenake “startne osnove”, neenaka izhodišča v življenjski usodi. Pri nas delujejo te možnosti predvsem v treh smereh: kopičenje osebnega premoženja, vzgoja in sistem stikov s posamezniki v višjih, nižjih in v svoji strati. Za posameznike, ki so se rodili v družini, v kateri pripadajo starši nižjim stratam, je verjetnost, da se povzpno v višja strata, neprimerno manjša kakor za tiste, ki so se že rodili kot otroci staršev iz višjih družbenih stratumov.

Mimo teh treh temeljnih institucij, na katere se opira vztrajanje družbene stratifikacije, obstoji še vrsta manj pomembnih, ki pa včasih v interakciji s temeljnimi izdatno pomagajo ohranitvi obstoječih strat. Vendar imajo v razdobju, ko delujejo temeljne institucije, bolj vlogo ojačevalcev – kot vlogo tvorcev stratifikacije.

Stratifikacija po dimenziji oblasti

Temeljito restratifikacijo družbe glede na vse dimenzije smo izvedli v revoluciji. Revolucija in porevolucijsko razdobje ni samo ekspropriiralo ekspropriatorje, omogočilo je tudi velikemu delu prebivalstva zasesti delovna mesta, ki jih v drugačnih razmerah ne bi moglo nikoli zasesti, omogočila je šolanje mnogo večjemu številu ljudi iz srednjih in zlasti nižjih slojev itd. Toda na različna vodilna delovna mesta v katerihkoli delovnih organizacijah in v državi je bilo mogoče postaviti samo ljudi, formirane v predvojni buržoazni družbi, ljudi z nedvomno pozitivnimi hotenji, z visokimi cilji o preobrazbi družbe – a s premajhno izobrazbo in celo v okviru te izobrazbe s premajhnim znanjem za uspešno obvladovanje nalog, ki so bile pred njimi in so jih morali reševati vsak dan in vsako uro.

Mimo tega je bilo v času po revoluciji strokovnjakov premalo. Veliko število iz proletariata zraslih in v smeri zmage proletariata delujočih strokovnjakov, je bilo pobitih med vojno, odpeljanih v taborišča itd. Od preostalih je del strokovnjakov sodeloval z okupatorjem, del pripadal bivšemu razredu lastnikov in malomeščanov.

Položaj se je zapletel še z zgraditvijo novih tovarn in celih novih industrij, ki so odpirale nova in nova delovna mesta. To situacijo je "spremljala" teorija o diktaturi proletariata – teorija, po kateri mora proletarijat po zmagoviti revoluciji prevzeti državno oblast in državo izkoristiti v boju proti ostankom lastninskih razredov. In tako se je iz dveh nujnosti rodila politična in družbena praksa, ki je v svojem nadaljevanju postajala vedno manj nujnost.

Iz neogibnosti, da se vodilna delovna mesta zasedejo z delavci, se je po teoriji o diktaturi proletariata rodila farsa praktične uporabe te teorije. Lahko bi jo izrazili v načelu: vodilna in strokovna mesta fizičnim delavcem ali tistim, ki so jim najbližji – se pravi ljudem s čim nižjo šolsko izobrazbo. Dejansko se je to načelo uveljavilo v kadrovske politiki, ko se je že začela formirati plast novih "vodilnih ljudi".

Centralistična kadrovska politika je z uporabo gornjega načela vedno bolj utrjevala celotno strukturo manj izobraženih ljudi na vodilnih mestih v delovnih organizacijah in državnem aparatu. Centralistična kadrovska politika je namreč nujno temeljila na "dodeljevanju položajev" že znanim in preizkušenim ljudem. Tako je postopno nastala plast večnih direktorjev, vodilnih uslužbencev, politikov (danes družbenih delavcev), skratka vrhnja plast birokracije.

Enak proces je potekal v nižjih teritorialnih enotah in v vsaki posamezni delovni organizaciji. Ker so bili vrhovi vodstev za vso državo, v republikah, teritorialnih enotah in delovnih organizacijah medsebojno povezani, je nastal kompleksen sistem vertikalnih in horizontalnih zvez, ki je ustvaril zelo trdno in težko prebojno vodstveno strukturo. Ena temeljnih funkcij te vodstvene strukture je bila seveda samoreprodukcija. Tej so rabile tudi razne v naglici skovane teorije in teorijice, ki so bile, zavestno ali ne, preračunane za ohranitev obstoječe vodstvene strukture. Ena takih teorij, zraslih iz neznanja in primitivizma, je bila npr. deformacija Marxove teorije o materialni bazi in vrhnji stavbi v družbi. V praksi se je "aplikacija" te teorije kazala kot usmerjanje nacionalnega dohodka v graditev materialne baze, to je v graditev *česarkoli* v zvezi z industrijo, rudarstvom, energetskim sistemom, ne glede na notranja sorazmerja potrošnih sredstev, npr. brez ozira na to, ali so se delali zidovi ali kupovali stroji. Graditev objektov za administrativne namene, ki so lahko samo "materialna baza" birokracije, tu raje ne omenjamo. Ob razvijanju "materialne baze" ekonomike pa smo zanemarili razvijanje drugih bistvenih elementov celotne ekonomske strukture, brez katerih ni moderne proizvodnje.

Nesorazmerno usmerjanje nacionalnega dohodka v tako imenovano "materialno bazo" družbe je povzročilo hipertrofijo v razvoju industrije ob zanemarjanju tega, kar je *pogoj* razvoju moderne industrije.

Birokracija zaradi svojih interesov, ki jih je po svoje oblikovalo tudi neznanje in iz tega izhajajoče primitivne razlage ekonomike in družbenih dogajanj, ni bila zmožna ocenjevati razvoj nacionalne ekonomike *kot celoto*. Njeno praktično delovanje in prazne prakticistične parole, ki so zamenjale teorijo, oboje je bilo, zavestno ali ne, usmerjeno v reprodukcijo same sebe. Zato je nujno razvijala tiste dele ekonomske strukture, ki so ustvarjali možnosti za njeno reprodukcijo. V celotni ekonomiki je to bila industrija, predvsem težka, v ostalih delih družbene strukture pa administrativni aparat in to, kar

administrativni aparat podpira: prazna, brezvsebina aktivnost. V dinamiki hitro razvijajoče se družbe je nastajala vrsta problemov in nerešenih vprašanj. Klasični način birokratskega reševanja teh dodatnih težav ni bil in še vedno ni takojšnji operativni spopad z ovirami in razrešitev problema. Tak način bi od birokrata zahteval strokovno znanje, ki ga nima, in pa delovanje njega samega – in to mu ne more ustrezati, ker zmanjšuje območje njegove učinkovitosti. Zato birokrat namesto takojšnje operativne rešitve ustanavlja strokovne zbore, odbore, komisije, ki se spet ne lotijo problema, temveč ustanavljajo podobore, podkomisije in še bolj strokovne zbore. To je medij, v katerem birokrat lahko določa linijo, ne da bi mu bilo potrebno karkoli znati, hkrati pa zvečuje njegovo območje delovanja, podreja mu vedno večje število ljudi in odpira nova območja, v katerih razvija svojo linijo določujočo dejavnost. Končna rezultanta takega delovanja je velikanska količina prazne dejavnosti, sestankov, dogovorov, razprav, prenašanj, komunikacij in, kajpada, nerešen problem.

Ta skok v stran je skušal samo ilustrirati delovanje zveze birokracije in birokratskih institucij kot zaprtega sistema, v katerem se večja število birokratov in razvija rakasta tvorba neproduktivnega dela institucij. En del sistema razvija drugega. V takem zaprtem sistemu birokrat v vsaki posamezni instituciji ne more percipirati družbe v njeni celotnosti. Vsak drug del družbe je zanj sovražna oblika, ki omejuje njegovo območje delovanja. In v takšnem smislu je povezovanje državne birokracije z industrijo kot njeno osnovno oporo prav tako nujnost. Položaj po prevzemu oblasti zahteva od njega, da najprej razreši temeljna ekonomska vprašanja (preskrbo prebivalstva, razdeljevanje dobrin, obnovitev delovanja industrije itd.). Zasipa ga s tisoči dnevnih nujnih nalog. Mimo tega mu sprimitivizirana teorija materialne baze dokazuje, da bo z razvojem industrije avtomatično rešil vsa druga vprašanja, vse “odprte probleme”. To mu namreč omogoča delovanje ob vseh komponentah, ki sodoločajo njegovo akcijo. Ob vsem tem je seveda jasno, da se birokracija kot sloj, zlasti v začetkih svojega nastajanja, ne zaveda, da formira in utrjuje sama sebe kot sloj, da uveljavlja sama svoje interese. Razvita forma takšne zavesti bi vsaj del birokracije pripeljala do drugačnih smeri delovanja – to opazamo v zadnjih letih. Birokracija v prvih časih deluje v sveti veri, da resnično rešuje svet, in tudi v resnici služi delovnim ljudem. Njena objektivna tragika je v tem, da s procesom progresivnega utrjevanja svojih pozicij v družbeni strukturi interese delovnih ljudi istočasno tudi negira. In šele zavest o tej poziciji ustvarja iz večine birokratov cinične lovce na moč, položaj in denar. Drugi, manjši del birokracije pa se je zavedel, da samo reprezentira in skuša uresničiti interese delovnih ljudi. Ta del aktivno deluje proti utrditvi birokracije kot sloja.

Birokracija se tako koncentrira na en del razvijanja družbe kot celote – na industrializacijo. Toda neskladno razvijanje enega samega člana verige zavira istočasno razvijanje njegovih podlag in sčasoma tudi možnost učinkovanja tega člana samega. Celotnost ekonomske strukture si je mogoče predstaviti v obliki vrste členov v medsebojnem delovanju. Če vsak člen pospešuje razvoj drugih členov, se celotni sistem razvija pospešeno. Če pa se členi medsebojno zavirajo, celotni sistem postopno prehaja v stagnacijo. In to se je dogajalo z našim ekonomskim sistemom, ker ob razvijanju industrije ni razvijal členov, s katerimi sestavlja industrija celoto.

Moderna industrija ne more proizvajati in se razvijati brez določenih delovnih navad ljudi, ki v njej delajo, brez dognane organizacije proizvodnje in služb v podjetju, brez razvitega okolja, transporta dobrin in ljudi, brez razbremenitve zaposlenih žena itd. Če se torej šolstvo, znanstveno raziskovalno delo, socialno varstvo, zdravstvo, transport ne razvijajo vzporedno z razvijanjem industrije, bo produktivnost ostala nizka ali se bo celo zmanjševala. S tem bo seveda pritekalo iz industrije tudi manj sredstev. In birokracija bi ne bila birokracija, če bi svoja pričakovanja usmerila v prihodnost in preusmerila sredstva v skladno razvijanje celotne ekonomske in družbene strukture. Birokracija se rešuje iz položaja z drugačnimi ukrepi. Bistvo teh ukrepov je prelivanje nesorazmerno velikega deleža sredstev nazaj v industrijo, pospeševanje investicij, poskus, da bi se produkcija razvijala zgolj s krepitvijo poenostavljeno pojmovane materialne baze. Brž ko se je negativni začarani krog medsebojnega zaviranja členov začel, se ne more več ustaviti brez radikalnega prestrukturiranja položaja. Vse nižja produktivnost, ki nastaja zaradi nesorazmerja med industrijo in drugimi členi ekonomske strukture, zmanjšuje produkcijo in s tem dotok sredstev. Z zmanjšanim dotokom sredstev se skuša ekstenzivno povečati fizični obseg proizvodnje. Tako dobivajo drugi členi spet manj sredstev. Zmanjšani dotok se tako uporablja za zvečanje nesorazmerja, ki je povzročilo zmanjšanje dotoka. Proces gre v smeri progresivnega zaviranja razvoja celotne ekonomske in družbene strukture.

Birokracija odgovarja na takšno dokazovanje s protidokazi – češ, drugi členi ekonomske strukture se ne razvijajo skladno s količino sredstev, vloženih vanje. To je celo res, vendar se je treba vprašati zakaj. Odgovor smo že povedali: ker birokratski sistem tudi v drugih členih strukture razvija medsebojno igro neproduktivnih birokratov in neučinkovitih institucij. Tudi v drugih členih se razvija negativni začarani krog interakcije med birokrati, ki problema ne morejo reševati neposredno, temveč z “aparatom” in v permanentno naraščajočem institucionalnem okviru tako razvijajoče se aparature. Taka kombinacija stalno povečuje količino dela ob istočasnem zmanjševanju količine rešenih problemov.

Proces poteka po splošnem vzorcu delovanja birokracije. Primitivne metode vodenja podjetij, ki izhajajo iz neznanja vodilnih ljudi v gospodarstvu, se sprva vežejo z nezadostnim številom strokovnjakov. Postopno se prične iz prakse primitivnega vodenja razvijati zavest, včasih izoblikovana v urejen sistem sodb, o neogibnosti prav takega sistema vodenja. Že kakih dvajset let vlada v naših podjetjih praktična filozofija, katere temeljni aksiom je trditev, da za vodenje proizvodnje kot celote ni potrebno posebno znanje o tehnologiji, organizaciji proizvodnje in poslovanja, ekonomiki itd. Šele v zadnjem času se gesla tega stanja spreminjajo, Manj se spreminja praksa. Vzporedno s prakso primitivnega vodenja se v podjetjih oblikuje vodilno jedro petih, šestih ljudi, ki s svojimi kombinacijami zlahka obvladajo položaj v podjetju in “pozitivno” razrešijo vsak spor. Te skupine seveda ne želijo sprejemati v podjetje novih strokovnjakov, razen če ti ne škodujejo že postavljenim odnosom in utrjenemu hierarhičnemu organizacijskemu sistemu. Ponekod, v manj primitivnih razmerah, vodilne skupine sprejemajo tiste strokovnjake, ki utrjujejo njihove pozicije. Tako se primitivna

organizacija dela in poslovanja nadaljuje neodvisno od šolanja strokovnjakov; teh je vse več, a kljub temu ne morejo spremeniti položaja v celoti vseh podjetij.

Rezultanta delovanja vseh teh silnic je usmerjenost v ekstenzivno večanje proizvodnje. Intenzivno večanje namreč skoraj vedno zahteva preveč ureditev vseh notranjih razmerij v podjetjih, postavitve racionalne organizacije dela in poslovanja, s tem pa razbitje in uničenje zvez, ki jih je leta in včasih desetletja pletla vodilna skupina. Zahteva racionalno razmestitev strokovnjakov, to pa pomeni v jeziku vodilne skupine odvzem njenih položajev ali vsaj učinkovitosti položajev. Vodilna skupina se nujno ogiba takim rešitvam in se namesto tega preusmerja v nove investicije. Te namreč krepijo njen položaj ob nespremenjeni notranji organizaciji in razporeditvi kompetenc. Hkrati zvečujejo investicije fizični obseg proizvodnje in tako upravičujejo eksistenco in delovanje vodilne skupine navzgor do višjih birokratskih institucij in navzdol do kolektiva in teritorialne enote.

V avtarktičnem gospodarstvu, na nizki stopnji porabe in ob nizkem življenjskem standardu je negativni začarani krog v produkciji, v drugih členih ekonomske strukture in v zvezi med produkcijo in drugimi členi še mogoč. Brž ko pa se ekonomika razvije do stopnje, ko je za njen nadaljnji razvoj potrebno razvijati notranje tržišče, se pravi zviševati življenjski standard, in ko avtarktično gospodarstvo onemogoča nadaljnje napredovanje temeljnih industrijskih panog, se prično uveljavljati posledice teh negativnih začaranih krogov. Mednarodna menjava je mogoča samo z intervencijo države, ki krije razlike med produktivnostjo domače in tuje industrije s subvencijami. Notranjega tržišča pa, ker je industrija neobčutljiva do potreb prebivalstva in izključno usmerjena v produkcijo, skoraj ni mogoče razvijati. Obstoječa ekonomska struktura tako sama onemogoča svoj nadaljnji razvoj.

Stratifikacija po dohodku in premoženju

V začetku razvoja povojne jugoslovanske družbe je bila stratifikacija po dohodku odsev stratifikacije po hierarhični birokratski strukturi, državni, partijski, policijski in vojaški. Mimo tega so bile za ta položaj značilne razmeroma majhne razlike med najvišjo in najnižjo dohodkovno strato. Dohodek in premoženje zato nista imela pomembne samostojne vloge pri nastajanju posebnih interesnih skupin, ki bi bistveno vplivale na družbene procese. V času pomanjkanja osnovnih dobrin je dohodek skupno s potrošnimi beneficijami igral vlogo krepilca birokratske stratifikacije. Dohodek in poraba privilegiranih slojev sta oblikovala in utrjevala posebne interese birokratskih slojev v državni upravi, policiji, vojski in v teritorialnih enotah, in tako pripomogla k temu, da so se ta strata pričela formirati v skupino s svojimi posebnimi interesi.

Pomembnejši korak od tega stanja je bil storjen šele, ko je produkcija toliko narasla, da je preseгла zadovoljevanje najnujnejših eksistenčnih potreb in se je začelo formirati prva sicer revno, nato pa postopno obsežnejše tržišče.

Delitev osebnega dohodka je seveda predpostavljala, da je posameznik v delovnem procesu plačan ne glede na to, ali bo njegov izdelek prodan ali ne. Hkrati ni upoštevala dejansko opravljenega dela.

Akcija, ki naj bi uredila te odnose, se je začela, ko se industrija ni mogla več razvijati brez intenzivnega širjenja notranjega trga in intenzivne mednarodne menjave. V tem položaju tržišče ne absorbira več vsakega proizvoda, ki ga izdelata industrija. Zato tudi posameznik ne more biti več plačan za vsako delo, ki ga je opravil, ali za katero se je domnevalo, da ga mora opraviti, temveč samo za delo, ki je opredmeteno v proizvodnji ali storitvi in ga je mogoče prodati. Zato so se v tem času oglasile zahteve o "nagrajevanju po delu" skupaj z zahtevami po "delitvi dohodka glede na realizacijo". Se pravi, dohodek naj bi postal odvisen od možnosti prodaje proizvodov in storitev ter od količine in kvalitete vanj vloženega dela.

Brez obsežnejše raziskave je nemogoče ugotoviti, koliko so bile te zahteve tudi realizirane. Vendar pot k realizaciji zahtev in same zahteve kažejo naravo stratifikacije družbe ob teh kriterijih. Najprej: uveljavljanje načela blagovne menjave na veliki večini področij, v skoraj vseh členih družbene in ekonomske strukture, je nujno samo okrepilo neravnovesje med industrijo in delno nekaterimi monopolnimi družbenimi službami (zdravstvo, pošta ipd.) ter ostalimi, že tako prešibko razvitimi člani. Tu zlasti trpi šolstvo in raziskovalno delo. Tako skoraj izključno tržiščno usmerjena delitev dohodka, brez intervencij za novo razporeditev nacionalnega dohodka, še naprej zavira razvoj družbene in ekonomske strukture kot celote.

To nesorazmerje v institucijah ustvarja svojo posebno obliko družbene stratifikacije po dohodku. V tem sistemu tržišče ustvarja privilegiran položaj ljudem, zaposlenim v industriji in nekaterih monopolnih družbenih službah, in manj privilegiran položaj tako imenovanim "neproduktivnim" delavcem. Kakšne posledice bo to imelo za bodoče rodove, še ni mogoče prerokovati. Nekatere posledice pa so vidne že danes.

Sprostitev tržišča je izzvala živahno ekonomsko dejavnost in sprva zelo hitro zvečevanje fizičnega obsega proizvodnje: Hkrati je znotraj industrije in v odnosu industrija – neindustrijske dejavnosti sprožila širjenje razponov v dohodkih, ne le znotraj posameznih gospodarskih organizacij, temveč v okviru celotne države. Od prvotnih odnosov med najvišjimi in najnižjimi dohodki, ki so se gibali nekako med 1 : 3 do 1 : 4, smo prišli že do odnosov 1 : 10, 1 : 15, in nič ne kaže, da se bo ta razvoj ustavil. Tako prehaja del prebivalstva postopno na srednje kline dohodkovne lestvice, in s tem se seveda krepi tendenca po oblikovanju tako imenovanih srednjih slojev. To tendenco še krepi vedno bolj razvejana poraba, uveljavljanje socialno statusnih razlik, značilnih za srednje sloje. Celota vseh teh procesov pa še naprej ustvarja posamezne forme družbene zavesti srednjih slojev.

Če imajo ljudje pred seboj zviševanje dohodka kot svoj osnovni cilj, in če jim konkretni položaj dokazuje, da je ta cilj uresničljiv, se njihovi interesi bolj in bolj podrejajo temu osnovnemu cilju. In če je višina dohodka temeljno merilo družbenega ugleda posameznika, bo posameznik svojo osnovno dejavnost posvetil zviševanju dohodka. Ta osnovna smer dejavnosti postaja tudi bolj in bolj uradna ideologija, čeprav v prikriti obliki. Nenehno večanje razponov dokazuje, da je uresničljiva. Interesi ljudi

na določenih mestih statusne lestvice se tako postopno identificirajo: zaslužiti več, porabiti več, povzpeti se na ta način više. Ta identifikacija postopno povezuje prej ločene sloje v enoto. Interesi tistih, ki v obstoječi situaciji vidijo realno možnost zvečevanja svojega dohodka in osebnega premoženja, to je interesi birokratskega sloja, večjega dela inteligence, nekaterih kategorij kmetov in nekaterih kategorij visoko kvalificiranih delavcev, se glede na dimenzijo dohodka izenačujejo. To poraja skupno "porabniško" zavest srednjega sloja. In v topilniku zvečane porabe se postopno manjšajo razlike med prej ločenimi družbenimi skupinami in se večja njihovo medsebojno razumevanje. Ta proces poteka, kot smo že omenili, z razvijanjem porabe in s postavljanjem ustreznega družbenega statusa.

Potrošna in statusna stratifikacija

V naši družbi so dohodkovna, potrošna in statusna dimenzija stratifikacije še vedno zelo tesno povezane. Vendar imata potrošna in statusna stratifikacija svoje posebne učinke in ju je potrebno zato posebej obravnavati.

Družbeni status nam pomeni mesto, ki ga posameznik zavzema na vrednostni lestvici v družbi, to je oceno pomembnosti njegovega položaja, družbene vloge, ki se izraža v njegovi lastni oceni in v oceni referenčnih skupin. V vsaki družbi skušajo posamezni sloji tudi navzven izraziti mesto, ki ga zavzamejo na lestvici. Temu namenu rabijo statusni simboli, to je predmeti dejavnosti in načini obnašanja, po katerih je mogoče takoj ugotoviti, kateremu sloju posameznik pripada. Taki statusni simboli so npr. način oblačenja, nakit, orožje, služabniki, način govorjenja, posebne vrste dejavnosti (nekateri športi npr.), razvite oblike etikete itd.

Veblen je pokazal, da skušajo višji sloji statusne simbole oblikovati in uporabljati tako, da bi ti simboli izražali dvoje: da tistemu, ki jih nosi, ni treba fizično delati, in da si lahko kupuje in ima v lasti predmete, ki so nepotrebni za zadovoljevanje njegovih eksistenčnih potreb. Med simbole, ki demonstrirajo posvečanje drugačnim opravilom, ne fizičnemu delu, lahko uvrstimo obleke, ki s svojim zunanjim videzom kažejo, da v njih ni mogoče delati – tako dekorirana oblačila fevdalnega plemstva in svečnikov, današnji beli ovratniki in kravate – dejavnosti, kot so lov, ribolov, golf ipd., vedenje, ki zahteva dolgotrajne vaje in uglajenosti ipd. Med tako imenovano demonstrativno porabo pa lahko uvrstimo nakit, nepotrebne služabnike, ročne izdelke, tam, kjer industrijski prav tako opravljajo svojo funkcijo, prevelika prebivališča – gradovi, velike sobane ipd. Statusni simboli so v predindustrijskih družbah sestavljali zamotan in velikokrat do vseh nadržanosti izdelan sistem, ki je natančno označeval pripadnost posameznika določenemu razredu in sloju in natančno opredeljeval njegovo mesto na hierarhični lestvici. Z razvojem industrije in delno še pred njim denarnega gospodarstva pa so statusni simboli postajali bolj in bolj odvisni od količine denarja, ki ga je imel posameznik na voljo. V kapitalistični družbi razredi niso bili več strogo hereditarno ločeni, prehod iz razreda v razred in zlasti iz sloja v sloj znotraj razreda je postajal odvisen od pridobljene

lastnine. Tako so tudi statusni simboli postajali bolj in bolj odvisni od obsega lastnine in količine denarja. Pri tem so bili statusni simboli višjih slojev vedno vzorec, ki so ga posnemali nižji sloji.

Kljub tem manjšim izjemam pa še vedno velja, da so glavni nosilci statusnih simbolov v sodobni družbi predmeti trajne porabe, avto, predmeti, ki se uporabljajo v nekaterih športih: motorni čolni, oprema za podvodni ribolov in smučanje na vodi; obleke za posebne slovesnosti, krzno, velikost stanovanja ali hiše in kraj, kjer hiša stoji, obiskovanje posebnih lokalov, pohištvo. Pri tem je značilno: brž ko postane neki predmet dostopen velikemu številu, to je večini prebivalstva v dohodkovnih slojih s povprečnimi dohodki, razvije industrija predmete, ki so sicer namenjeni natančno isti funkciji, toda na nekoliko drugačen način, so večji ali manjši ali skromnejši – skratka drugačni in seveda dražji.

V naši družbi pa je potrebno potrošno in statusno dimenzijo še obravnavati skupno. Smo še na stopnji, ko poraba služi pridobivanju statusnih simbolov in z njimi ustvarjanju občutka socialne varnosti. Takšno funkcijo statusnih simbolov in porabe, ki realizira statusne simbole kot diferencialne znake različnih strat, smo prevzeli neposredno iz lastninske družbe.

To dejstvo je bilo neposredno razvidno zlasti v prvih časih prevladovanja birokratskega sistema. Birokracija je zgradila v času pomanjkanja zelo natančen sistem gradiranja raznih stopenj birokratov; ker v tem času ni bilo večjih razlik v dohodkih posameznih kategorij državljanov, je birokracija utrdila razlike s sistemom privilegirane delitve težko dostopnih proizvodov in storitev. Ta sistem je vključeval uradna prevozna sredstva za najvišje kategorije birokratov, posebno trgovsko mrežo in način prehranitvene možnosti (menza ipd.), nedostopne navadnim državljanom, ekskluzivne možnosti za oddih in preživljanje dopusta, gojitev lova in ribolova, ter za tedanje razmere po prostoru in lokaciji nadpovprečna stanovanja, navadno zaplenjena bivšim kapitalistom in sodelavcem okupatorja.

In tako je v nekaterih mestih birokraciji uspelo, da se je tudi prostorsko ločila od ostalega prebivalstva. Vsi ti statusni znaki: demonstrativna poraba na višjem nivoju, ekskluzivne dejavnosti, in družbena ter ponekod prostorska ločenost, so bili pred revolucijo statusni znaki, ki so diferencirali buržoazijo, včasih drobno buržoazijo in del inteligence od delavcev in kmetov. Birokracija jih je neposredno prevzela s sistemom privilegijev. Prav tako je prevzela izdelan sistem gradacije uradov glede na njihovo stopnjo v hierarhiji. Sprva so bili uradni prostori dokaj nivelizirani, kasneje pa so se z dekoracijami, redecoracijami, s preprogami, stilom pohištva, z velikostjo miz, z naslonjači, s številom telefonov, z uvajanjem specialnih linij, in končno z novimi gradnjami ustvarile zelo natančne razlike med uradi na raznih stopnjah. Tej uradniško-birokratski simboliki bi bilo mogoče posvetiti celo študijo. Vsekakor pa velja tako zanje kot za statusno simboliko birokracije v vsakdanjem življenju splošno pravilo o formiranju statusnih simbolov. Kakor hitro je proizvodnja toliko napredovala, da je prej redek proizvod postal dostopen večini ljudi, so posebne trgovine in magazini nižje birokracije prevzeli določene nove, še vedno redke izdelke iz območja posebnih trgovin višje birokracije, ti pa so si poiskali nove, še redkejšje izdelke. Isto se je dogajalo z avtomobili različnih znamk, s stanovanji, pohištvom, z opremo uradov, s stanovanjskimi in uradnimi

stavbami. Skratka: birokracija je ohranila mehanizem dinamičnega diferenciranja slojev in birokratskih stopenj s statusnimi simboli; statusni simbol je moral obdržati svojo izključnost – brž ko jo je izgubil, ga je zamenjal novi, ravno dovolj redek, da je lahko označeval samo pripadnike natanko opredeljenih hierarhičnih stopenj.

Zviševanje produkcije, postopen prehod iz sistema administrativnega vodenja proizvodnje in centralne distribucije v sistem odvisnosti produkcije od tržišča in blagovne menjave je spremenil tudi način reagiranja birokracije. Statusni simboli so se postopno izenačili s podobnimi na zahodu. Osrednji simbol je postal avto – sedaj ne več uradni, temveč v osebni lasti, za njim pa predmeti trajne porabe, in samo za manjši del birokracije tudi stanovanja; večji del je bil namreč preskrbljen z njimi. Ker je v novih razmerah odločal o nabavi nekega statusnega simbola denar, se je razvila živahna tekma med birokrati in drugimi sloji s podobnimi dohodki. Birokrati so v tej tekmi ravnali skrajno nefair: izkoriščali so svoje zagotovljene oblastne pozicije, če je bilo treba celo z izigravanjem postav in s črpanjem dragocenih nacionalnih deviznih rezerv. Tako se jim je vse do pred nekaj leti posrečilo obdržati prva mesta v tekmi. V Sloveniji smo bili priče takemu tekmovanju. Ko je Fiat 600 in 750 postal sorazmerno dostopno vozilo, je birokracija v Sloveniji za svoje potrebe uvozila 1000 ccm vozilo. Na prodor naslednje stopnje, Fiata 1300 ccm, je birokracija neutegoma reagirala z uvozom dveh tipov vozil, 1500 ccm in 1700 ccm. Na višjih birokratskih nivojih so imela vozila seveda nekoliko več ccm. Vse kaže, da se je izključnost, potrebna za dirrenciranje nekega sloja birokracije, gibala med 250 in 450 ccm, kar je dokaj skromno, če primerjamo naše slovenske tekme s podobnimi na zahodu in vzhodu. Morda tudi to pričuje o naših skromnih razmerah?

Formiranje statusnih razlik, izražanje statusnih razlik v statusnih simbolih, povezava statusa in statusnih simbolov s porabo so v resnici sekundarni pojavi, če jih gledamo genetsko. Vežejo se na primarno nastale razlike v distribuciji moči in dohodka. So pa pomembni, ker utrjujejo obstoječo razslojenost, onemogočajo nadaljnjo restratifikacijo, in v današnji situaciji povezujejo interese birokratov z interesi ostalih predstavnikov srednjih slojev.

Predmeti in dejavnosti, ki rabijo kot statusni simboli v določeni fazi ekonomskega in družbenega razvoja, sami po sebi ne pomenijo ničesar. Nekateri od njih so samo sredstvo za bolj smotno organizacijo življenja individua, za skrajšanje delovnega časa doma, večjo mobilnost, rekreacijo itd. S tem argumentom se bo branil vsak prizadeti birokrat. Vendar tu ne razpravljamo o praktični funkciji predmetov in dejavnosti, temveč o tem, kako izražajo vrednostno lestvico, stopnjo, do katere se je posameznik povzpел v družbi, torej njihovo funkcijo v celotnem družbenem življenju. V tej dimenziji pa postajajo statusni simboli sredstvo za ločevanje slojev od drugih slojev, za zagotavljanje izjemnega položaja. Posamezniki v določenem sloju se tako izločijo iz množice, se postavijo nad "maso" in sami sebe obravnavajo kot nekaj višjega, posebnega. Petrificirani izraz družbenega statusa postane tako samostojni cilj, h kateremu se usmerja celotni sloj. Da bi ga dosegel, je pripravljen ustvariti vrsto privilegijev, obiti postave, delati proti interesom skupnosti kot celote.

Birokratska struktura je izredno težko prebojna prav zato, ker se kaže in obstaja kot interakcija ustvarjenega institucionalnega sistema hierarhično povezanih subsystemov, osebnih interesov birokratov in celotnih interesov birokracije kot sloja. O institucionalnem sistemu je bil že govor. Ta sistem daje skupno z možnostmi akcije birokraciji življenjsko perspektivo, potrdilo njihovem občutku o smiselnosti akcije in realno možnost odločanja v vsaki konkretni situaciji. Takšna vključenost v širše dogajanje, možnost spreminjanja zgodovine, je grandiozen okvir, v imenu katerega birokracija zanemara takšne malenkosti, kot so osebni privilegiji. Ustvarjalcu zgodovine bomo pač odpustili majhne osebne pregrehe! Zato vidi birokrat v pridobivanju statusnih simbolov neke vrste upravičeno plačilo za njegov trud, za to, da posveča svoje življenje vzvišenim ciljem zgodovine. V resnici pa rabijo tako statusni simboli kot občutek uravnavanja zgodovine istemu cilju: razvijanju ločenosti birokrata od ostalih ljudi.

Ohranitev istega družbenega statusa, zunanjih znamenj tega statusa, in poskus obdržati vire moči – to je del temeljnih faktorjev za vztrajanje birokracije na njenih pozicijah. Osnovna utemeljitev takšne situacije je vztrajanje pri načelu, češ da je treba ljudi pravično nagraditi za njihove dosedanje žrtve, delo, prizadevanja, napore, vztrajanje. In vztrajanje na položajih ter prezentiranje statusnih simbolov se šteje za dovolj pravično nagrado. Prevladuje prepričanje, da smo to miselnost pometli. Žal stališča, po katerih postajajo usoda ljudi in stvari predmet, s katerim se plačujejo resnične ali navidezne zasluge nekaterih izbranih posameznikov, v praksi še vedno obstajajo, čeprav se manjkrat javno izražajo. In ne obstajajo samo na nivoju lokalne birokracije. Na višjih stopnjah se izražajo v obliki ustanavljanja novih teles. Ta naj delujejo istočasno z že obstoječimi. Pri tem se skuša ustanavljanje novih institucij prikriti z najrazličnejšimi teorijami o kontinuiteti revolucionarne in državniške izkušnje, ločitvi formiranja načel in izvajanja politike itd. V resnici pa gre za dve osnovni instituciji: na eni strani se skuša obdržati status do sedaj delujočega birokratskega sloja, na drugi pa zagotoviti učinkovitost, ki jo zahteva nadaljnji razvoj ekonomike in družbe v celoti. V končnem efektu se zaradi kolizije velikega števila institucij in delovnih mest, različnih usmeritev posameznikov in sistematskega razpletanja neformalnih zvez institucije medsebojno zavirajo in so tako kot celota v sporu s temeljnim načelom današnje stopnje razvoja – z učinkovitostjo.

Statusna dimenzija in statusni simboli ne samo da povezujejo birokracijo, povezujejo tudi birokracijo z ostalimi deli srednjega sloja. V našem položaju je težko natančneje opredeliti srednji sloj, zlasti še brez empiričnih analiz v tej smeri. Naj nam torej srednji sloj pomeni ljudi z nadpovprečnimi dohodki, z možnostjo povečevati te dohodke, in z usmeritvijo v uveljavljanje svojega družbenega statusa v porabniški smeri družbene stratifikacije. Taka definicija je difuzna, vendar to samo izraža resnično neoblikovanost in difuznost srednjega sloja samega.

Pred izrazito usmeritvijo v razvijanje notranjega tržišča bi bilo mogoče govoriti samo o zametkih srednjega sloja in pa o analognih reakcijah birokracije in srednjih slojev v sodobnih kapitalističnih družbah. Po začetkih razvijanja tržišča, zvečevanja razponov med stopnjami dohodkov, in po usmeritvi v porabo pa se ta družbena skupina intenzivneje razvija, in lahko bi rekli, da so njeni interesi danes ena najpomembnejših komponent v usmerjanju tako razvoja ekonomike kot družbe v celoti.

Birokracija je namreč ustvarila sorazmerno zaprt sistem svoje regeneracije. Drugi sloji so se temu monopolu upirali in svojo kritiko usmerjali delno prek samoupravnih organov, delno po drugačnih kanalih. Ko pa se je pokazala možnost pridobitve socialnega statusa na temelju porabe in potrošnih statusnih simbolov, so srednji sloji sprevideli pozitivno možnost tekmovanja z birokracijo. Vrgli so se v pridobivanje statusnih simbolov in istočasno kritizirali birokracijo, ki se, kot smo že omenili, pri naporih za zviševanje svojega statusa ni omejevala zgolj na zviševanje dohodkov, temveč je, kjer je bilo to le mogoče, izkoriščala privilegije nosilcev oblasti. Toda osebna kritika birokracije je bila tudi skoraj edina oblika družbenega angažiranja srednjih slojev (kot slojev, ne kot posameznikov). Usmerjanje v porabo je pasiviziralo še zadnje ostanke njihovih stvarne družbene akcije, ki bi bila usmerjena v spreminjanje družbe.

In kot izraz orientacije srednjih slojev so se oglasile teorije o hoteni pasivnosti, o nesmiselnosti družbenega angažmaja.

Trenutna usmerjenost v tržno ekonomijo – kakor je že nujna ali ne – ne more ob obstoječi družbeni stratifikaciji in ob utrjenih birokratskih strukturah v temeljnih teritorialnih enotah in podjetjih roditi ničesar drugega kot nadaljnjo krepitev srednjega sloja in močnejše povezovanje temeljnih interesov birokracije z interesi srednjega sloja. Druga stvar je, koliko je taka usmerjenost v trenutni situaciji, ob upoštevanju vseh sestavnih delov obstoječe strukture, kot faza v razvoju neogibna.

Zveza temeljnih interesov srednjega sloja in birokracije se razvija tudi na drugih področjih. Šolstvo je nedvomno eno najznačilnejših, ker je nedvomno eden temeljnih vzvodov restratifikacije. Leta in leta je znano, da se socialna struktura dijakov v srednjih in zlasti študentov v visokih šolah menjuje v korist razvitih področij in posameznikov z višjimi dohodki. To pomeni, da se obstoječa družbena razslojenost prebivalstva ne samo reproducira, temveč se celo povečuje. Do sedaj nismo opazili nikakršne sistematske politike, ki bi obstoječe stanje spreminjala, razen morda k še večji privilegiraniosti že privilegiranih. Za zdaj so vsi naporji za vključitev večjega števila otrok z nerazvitih področij ter delavskih in kmečkih otrok v šole na drugi stopnji in visoke šole ostali brezuspešni. In tu opažamo celo kombinacije zaviralnih tendenc v centrih in v teritorialnih enotah. V globalni razdelitvi nacionalnega dohodka je šolstvo glede na pomen, ki ga ima za usodo bodočih generacij in formiranje bodoče družbe, močno zanemarjeno. Te tendence podpira razporeditev sredstev v teritorialnih enotah in v podjetjih (razen na najmanj razvitih področjih), in podeljevanje štipendij; nihče ne usmerja štipendijske politike tako, da bi zavestno spreminjala obstoječo socialno strukturo v šolah druge stopnje in zlasti še na univerzi in visokih šolah.

Učinkovite kritike v tej smeri ni bilo. Do sedaj nismo spremenili ničesar bistvenega. Tisti del ljudi, ki bi bil najbolj poklican, da takšno kritiko uresniči – učitelji na vseh stopnjah – je bil popolnoma paraliziran z bojem za “notranjo delitev”, torej z dejavnostjo, ki naj bi vsakemu posamezniku omogočila odtrgati malce večji košček od že tako dosti premajhnega kosa. Tako se je kritika uspešno preusmerila od spreminjanja stvarnosti v medsebojne spore, prepire, pričkanja, in to je popolnoma onemogočilo vsak enotni nastop, vsako učinkovito akcijo. Kjer pa so nastopili posamezniki, ki so zahtevali ali

celo organizirali učinkovito akcijo in vsebinsko kritiko, jih je birokracija uspešno nevtralizirala tako, da se je oprla za "gornji sloj" intelektualcev.

Mogli bi navajati vrsto drugih konkretnih področij, kjer politika birokracije uresničuje interese srednjega sloja, ali kjer se interesi obeh povezujejo. Eno dokaj pomembnih področij je npr. nacionalistično orientirana ekonomska politika in "teorije", ki jo spremljajo. Pri tem ne mislim na ekonomsko utemeljeno preusmeritev od centralistične delitve narodnega dohodka v decentralistično delitev. Zveza je drugje. Tako birokracija kot srednji sloji so pripravljeni uporabiti nacionalizem kot plašč, ki naj prikrije bodisi ekonomske neuspehe birokratov ali pa zaradi nizke produktivnosti neupravičene in pretirane dohodkovne in potrošniške pretenzije srednjega sloja.

Tako se torej delovanje birokracije v obstoječi družbeni strukturi veže z interesi srednjega sloja. Vprašanja, ki se ob tem nujno zastavljajo pa so:

- je takšna politika birokracije kot sloja nujna?
- je to tudi edina pot naše družbe v celoti? Če je, potem je nepotrebno o čemerkoli razpravljati še naprej; kritika je nepotrebna, potrebno nam je samo še ujemanje z nujnostjo, priznanje nujnosti. Toda če to ni edina in nujna pot, kakšna bi morala biti drugačna politika? V tem primeru bi bilo treba tudi odgovoriti na vprašanje, ki smo ga postavili v začetku razpravljanja – v imenu katerih družbenih slojev ali skupin je mogoče kritizirati obstoječo politiko, in čigave interese naj bi takšna politika realizirala?

Da bi lahko odgovorili na ta vprašanja, je treba kratko osvetliti pot, ki je pripeljala v to situacijo.

Omenili smo že, da je utrjena birokratska strukturiranost v družbi, zveza birokracije kot sloja z institucijami, ki so predstavljale njeno distribucijo moči, izzvala zastoj ekonomije. Iz tega zastoja sta se tedanjemu birokratskemu sloju kazala dva izhoda. Prvi v še večji centralizaciji moči, centralističnega ekonomskega planiranja, centralne delitve narodnega dohodka. Druga pot je peljala v sprostitev tržišča kot temeljnega regulatorja ekonomske dinamike. O prvi poti ne bomo razpravljali, ker se je v drugačnih razmerah v drugih socialističnih državah, dovolj jasno pokazalo, da krepitev centralizacije v času nastajanja industrije za široko porabo in razvijanja notranjega trga poraja vse večjo stagnacijo. To ne pomeni, da ta smer ni imela vpliva v jugoslovanski ekonomiji in politiki. Toda jugoslovansko gospodarstvo in ekonomija sta se v celoti obrnila v drugo smer.

In ta druga smer je razvijanje tržišča kot temeljnega ekonomskega regulatorja, kar pomeni boj za zviševanje produktivnosti, hitrejše obračanje zalog, ustvarjanje in preustvarjanje možnosti, da se na tržišču ustvari podoben položaj, kot ga imajo dežele, s katerimi zamenjujemo svoje blago. To zahteva tudi preorientacijo v industrijo, ki producira za široko porabo, in skladno preusmeritev družbe tudi v tej smeri. Najprej zahteva razvijanje industrije, ki dela za široko porabo, in njena diferenciacija formiranje družbenih slojev, ki bodo takšno proizvodnjo absorbirali. Zato postane zvečevanje razponov v dohodkih in ustvaritev srednjega sloja neogibni pogoj produkcije za široko porabo. Nadalje ima produciranje za tržišče svoje zakonitosti, svoja pravila igre, drugačna od centralno dirigirane produkcije. Ta pravila predpisujejo, da se promet surovin, blaga

in financ podreja zahtevam učinkovitega "napajanja" tržišča. Ob tem postajajo togi centralno-planerski ukrepi, neadekvatne omejitve in pretirane družbene dajatve anahronizmi. To pa tudi pomeni, da je potrebno preoblikovati vse družbene institucije, ki tako delujejo, in to so v času administrativno-birokratskega socializma skoraj vse institucije.

Edini sloj, ki to preorientacijo v resnici lahko uspešno izvede, je v okviru administrativnega sistema birokracija sama. Če naj ostane na oblasti, mora začeti odpravljati tisto, kar jo je rodilo: centralistični birokratski aparat. In tako se je birokracija znašla v vlogi svojega lastnega odpravljalca. To je bila v času, ko se je ta proces pričel, nedvomno revolucionarna poteza in taka je še danes. Birokratski sloji socialističnih držav tega do jugoslovanskega primera niso bili zmožni izvesti. Šele v zadnjem času opazamo v nekaterih državah bolj, v drugih manj pogumne premike v tej smeri.

Toda ta nedvomno revolucionarna usmeritev je imela tudi svoje negativne posledice. Ker je birokracija vodila proces preusmeritve, se je celotnemu procesu tudi prilagodila. V času tega preusmerjanja je vladalo in še danes vlada tiho prepričanje, da pomeni odpravljanje centralizma tudi odpravljanje birokracije. To pa nikakor ni nujno. Ne samo to. Mogoče je celo, da postane birokratski sistem, to je zveza birokracije in institucij, v katerih in po katerih učinkuje v porabniški družbi, sicer bolj skrit, zato pa toliko učinkoviteje delujoč mehanizem. Na to nas opozarja razvoj porabniške družbe v lastninskem sistemu. Ne pravimo, da se je pri nas to zgodilo, ker brez empiričnih analiz tega ni mogoče za gotovo trditi. Toda v bodočih empiričnih analizah bo treba odgovoriti na vprašanje, kakšne poživljajoče injekcije je birokratski sistem dobil ob prehodu iz administrativno-centralističnega sistema v sistem vse intenzivnejšega sproščanja tržišča.

Prej smo omenili nekatere oblike prilagajanja birokracije novim razmeram: njeno začetno usmerjenost, da bi z ekstenzivno proizvodnjo zadostila povečanemu obsegu proizvodnje. Dalje, formiranje in utrjevanje klik v teritorialnih enotah, v podjetjih in povezovanje obojih. Še naprej povezovanje njenih interesov, form reagiranja, oblikovanja socialnega statusa in simbolov s srednjimi sloji. Vztrajanje pri industriji kot edinem členu, ki razrešuje vse ekonomske in družbene probleme.

Birokracija prikriva svoje prilagajanje novim razmeram tako sama sebi kot drugim slojem s starimi in novimi formami ideološke mitologije. Tako uporablja eno najmočnejših orožij svojega starega arzenala: zamenjuje stvarno situacijo s svojimi normativnimi zahtevami in željami. Naj omenimo nekatere teh normativnih mitov. Birokratski sistem se npr. šteje za preživel, zlasti po zadnjih kadrovske spremembah. Sistem se je morda z vidikov optimalnih rešitev ekonomskih in družbenih problemov res preživel, toda videli smo, da še kako žilavo vztraja in se obnavlja. Z razglašanjem sistema za "preživelega" birokracija tiho predpostavlja avtomatsko odmiranje sistema ali njegovo neeksistentnost in tako samo odvrta pozornost od bistvenih k "praktičnim" problemom.

Dalje: birokracija razglašča vse svoje zgrešene ukrepe v preteklosti za zgodovinsko nujnost in si s tem seveda popolnoma umiva roke nad to preteklostjo in svojo odgovornostjo za smer, v katero je šla ekonomika v določenih razdobjih. V drugi obliki se skriva odklanjanje odgovornosti za popolno anonimnostjo krivcev nekaterih zgrešenih

investicij, nesmiselnih predpisov, administrativnih ukrepov, ki so včasih zavrli razvoj celotnih panog ekonomike (kmetijstva npr.). To so samo nekateri zgledi birokratske mitologizacije resničnosti. Hkrati birokracija ovira vsako vsebinsko, dejavno kritiko takšne situacije in demitologiziranje svojih ideoloških prikrivanj. V osnovnih teritorialnih enotah kliče onemogočajo, da bi se strokovnjaki prebili na mesta, kjer bi lahko opravili "stvarno kritiko" situacije, to je tam, kjer bi lahko organizirali intenzivno proizvodnjo, razvili višjo produktivnost v resnici, ne le v besedah. Na višjih nivojih pa birokracija onemogoča razvijanje družbene kritike s tem, da duši razvoj družbenih ved in omejuje – kjer je to le mogoče – organiziranje in izvajanje resnično kritičnih ekonomskih, socioloških in zlasti kombiniranih obsežnejših analiz. To stanje se je npr. izražalo v administrativnem razdobju z diskreditiranjem znanosti, ki se ukvarjajo z empirično analizo družbe, kasneje pa v zaviranju razvoja institucij za družbeno in ekonomsko analizo. Tako je bilo še leta 1965 v znanstveno-raziskovalnih organizacijah, ki so se ukvarjale s tehniko, pet tisoč raziskovalnih delavcev, v družboslovnih raziskovalnih inštitutih pa niti tristo raziskovalnih delavcev. Obstoječe tendence vodijo k nadaljnjemu zmanjševanju dejavnosti družboslovnih raziskovalnih inštitutov. Takšna osnovna zainteresiranost se seveda prikriva z razpravljanji o objektivnih težavah, ki jih poraja gospodarska reforma. Pri tem pa nihče ne razpravlja resno o vlogi družbenih ved v procesu demitologizacije birokratske ideologije in o pomenu takšne demitologizacije za nadaljnji družbeni in ekonomski razvoj. Birokracija skriva svoje interese – nemalokrat pred samo seboj – za "objektivno situacijo", to je samo stara oblika obrambe pred svojo soodgovornostjo. Birokracije kot sloja seveda tu ne identificiramo s posameznikom v upravnem, političnem, partijskem aparatu. Del teh posameznikov deluje ravno v nasprotni smeri. To pa seveda ne spreminja niti objektivnih interesov birokracije kot sloja, niti smeri akcije, ki skuša te interese uresničiti.

Dosedanja analiza nam tako daje možnost, da odgovorimo na drugo vprašanje, ki smo si ga zastavili v začetku tega poglavja, namreč, ali je orisana družbena struktura statična, reproducira zgolj samo sebe, ali pa obstoje procesi, ki vodijo v drugo smer, in sloji, ki bi bili nosilci teh procesov.

V kritiki tega stanja smo skušali izhajati ravno z vidika nasprotnih procesov. Če ne bi eksistirali, najbrž taka kritika sploh ne bi bila mogoča.

Temeljna institucija, ki formira in podpira procese, nasprotne formiranju birokratskega sloja, je nedvomno samoupravljanje.

Drugi procesi, ki delujejo za razkravanje birokratskega sistema v današnjih razmerah, so bili implicitno omenjeni že v tekstu. To so zlasti:

- boj za takšno redistribucijo nacionalnega dohodka, ki razvija vse člene ekonomike in družbe in razvija optimalno kombinacijo njihovih členov;
- procesi, zavestni ali spontani, ki vodijo k bolj enakopravnim možnostim za mlade ljudi, ki zavirajo in odpravljajo obnavljanje obstoječih socialnih strat in omogočajo posameznikom in skupinam ter njihovi drugi generaciji na nižjih klinih stratifikacijskih lestvic vzpon na višjo stopnjo. Skratka procesi, ki pospešujejo družbeno mobilnost. Bistven tak proces je realizacija enakih možnosti šolanja za vsa socialna strata, to je ustvarjanje razmer, v katerih bi bila osnovni selekcijski

faktor za nadaljevanje šolanja nadarjenost, ne pa socialni status in dohodek družine ter pokrajina, v kateri se je kdo rodil;

- procesi, ki odpravljajo hierarhično razporeditev institucij, tako v proizvodnji kot v teritorialnih enotah, in ki zamenjujejo hierarhične zveze z medsebojnim sodelovanjem, s horizontalnimi organizacijskimi shemami, z zvezo na temelju ugotovitve skupnih interesov, ne pa z zvezo, kjer predstavniki višjih enot, ločeni od svojih subjektov, omejujejo akcijo podobnih predstavnikov nižjih enot.

Tako imamo torej opraviti z dvema skupinama nasprotujočih si procesov. Prva skupina se zbira ob razvijanju masovne produkcije in porabniške družbe. Razvijanje industrije za potrebe porabe zahteva na drugi strani takšno razdelitev celotne mase osebnega dohodka, ki bo omogočila porabo na različnih nivojih in intenzitetah. In takšna delitev mase osebnega dohodka nujno diferencira družbo, v naši situaciji vsaj v dveh smereh: znotraj vsake ekonomske pokrajine in med ekonomsko različno razvitimi pokrajinami. Ena glavnih posledic ekonomske diferenciacije med pokrajinami pri nas je večanje razlik med narodi, ki so kot celota na različnih stopnjah ekonomskega razvoja. Ob tej osnovni diferenciaciji pa nastopajo še razlike med pokrajinami v okviru vsakega naroda.

In to je tudi odgovor na vprašanje, kateri sloji so nosilci procesov diferenciacije in katerih procesov, usmerjenih v uresničenje samoupravljanja in enakopravnosti. V današnji situaciji so za dohodkovno in potrošno diferenciacijo objektivno zainteresirani predvsem birokrati in srednji sloj, kakor je že difuzno definiran. Kdor ima manjše možnosti za pridobivanje dohodka, kdor ima negotovo prihodnost in kdor noče, da bi mu vladali birokrati, je zavzet za razvijanje samoupravljanja, integracijo družbe, za enakopravnost in enake možnosti. In to so sloji z nižjimi dohodki, velik del mladine, del ljudi v organih samoupravljanja.

Vendar tako, zgolj objektivno in na osnovi logike definirani interesi kažejo samo eno stran situacije. Že prej smo omenili, da prizadevanja birokracije niso enosmerna, temveč protislovna – če hoče obstati v obstoječih centrih distribucije moči, jih mora odpravljati. To in pa procesi rotacije cepijo akcijsko usmerjenost birokracije in delijo birokracijo v del, ki vztraja pri obstoječi situaciji, in del, ki to situacijo negira.

Podobno bi lahko trdili o slojih z nižjimi dohodki. V teh obstojijo tendence po zvišanju dohodka in porabe, to pomeni približevanje teh slojev statusu in porabi srednjih slojev, torej "pozitivno" odpravljanje svojega položaja, ne samo zniževanje socialnih razlik z omejevanjem dohodka in porabe srednjih slojev. Vsi ti interesi se v procesu proizvodnje, porabe in samoupravljanja prepletajo in sestavljajo kompliciran mozaik. Natančnejše forme tega mozaika brez empirične analize ni mogoče niti opisati, kaj šele natanko poiskati zveze med njimi.

Članek je bil objavljen v "Problemi" št. 58, oktober 1967.